

De wegwerktekst

In juni 1990 werd de stichting van het Gezelschap voor Psychoanalyse en Psychotherapie aangekondigd in volgende bewoordingen: "... Een melding voor hen die de meerduidigheid van een 'Interesse an der Psychoanalyse' naar waarde weten te schatten, wier 'inter-esse' het belang van hun stelling in dezen tot act noodt, daar gaat het om.

Belangstelling en act kunnen verknoopt zijn met het innemen van de psychoanalytische positie als practicus. Kunnen. Het is geen conditio sine qua non om belangstelling als 'inter-esse' in de deelname aan een gezelschap tot leven te brengen.

Vandaar de stichting van het Gezelschap voor Psychoanalyse en Psychotherapie op achtentwintig mei negentienhonderdnegentig..."

I. Ter stichting

Het stichten van een gezelschap als ruimte waar werk mogelijk gemaakt of zelfs vereist wordt, waar verwacht wordt dat de kliniek voor mededeling vatbaar kan worden gemaakt binnen en door de gestreng vastgehouden bakens die de ethiek uitzet, dit stichten heeft de kracht en de waarde van een voorstel. Aanbod, vraag en verlangen vergen echter meer articulering dan het geformuleerde voorstel.

Wat hier voorligt, is een basistekst. De titel reikt met de betekenaar "wegwerktekst" een gewenste ontwikkelingsgang aan: als basistekst kan hij slechts dienen om langs een actieve lezing telkens weer te verdwijnen en vervangen te worden door zijn bewerkingen.

Het voorstel van de stichting laat geen aankleven als lidmaatschap toe, maar maakt het toetreden tot een act die een subjectieve keuze inhoudt in de positie ten aanzien van plaats en functie van de psychoanalyse in onze cultuur.

Enkele preliminaire vragen rijzen naar de gegrondheid van een dergelijk voorstel, naar de fundering, zowel wetenschappelijk als cultureel, van een dergelijke onderneming. Waarom nog een gezelschap voor psychoanalyse? Waarom zich bekommeren om het lot van de psychoanalyse, veeleer dan direct pragmatisch om dat van de analytici en de analysanten? Waarom deze bekommernis in ons geografisch-linguïstisch kader? En waartoe strekt het deze bekommernis dan meer bepaald te plaatsen in het perspectief van een dubbele nalatenschap: de initiele opening van een veld door de Weense arts Sigmund Freud, de herbronnende bewerking door de Parijse psychiater Jacques Lacan?

Dit tweetal wekte weerstand, blijft beroeren. Het onbehagen, geformuleerd als narcistische krenking dan wel als vinger op de wonde van het onbehagen in de cultuur — waarbij "de" moge staan voor "elke" om de valstrik van de "goede wilde" zondermeer te impliceren — scheidt een vraag die kan noch mag worden toegedekt.

Dat zij niet "mag" worden toegedekt is een ethische keuze die aansluit bij het hernemen van het "waarom?", dat sciëntistisch causale redeneringen vooropstelt, in een "hoe (is het mogelijk)?", dat de waarheid als object van de subjectieve drang tot weten vooropstelt. Deze vragen omkringen een manco, waarvan het onbehagen uitgaat. De enkeling is geroepen te antwoorden, zich desgevallend te verantwoorden, doch de enkeling blijft een eenling indien zijn antwoord — tentatief bij uitstek — niet geplaatst is in de dialectiek van een uitwisselbare kliniek. Een kliniek die steunt op de pijlers van de Freudiaanse initiële triade: behandeling, onderzoek en theorie. Ook dit is een keuze van ethische orde.

Freud en Lacan inschrijven ter stichting van een gezelschap voor psychoanalyse gaat voor sommigen in tegen wat zij "de gang, de ontwikkeling van de wetenschap" noemen.

Dit verwijt verdient een tweeledig antwoord.

Een aantal psychoanalytici, onder wie wij onszelf durven rekenen, wordt verweten dat hun terugkeer naar Freud — zoals die door Lacan is gethematiseerd en uitgewerkt — de terugkeer is naar een scholastische tekstkritiek zoals die de middeleeuwse geneeskunde teisterde met haar onverdroten, en vaak ook foutieve, herlezing en commentariëring van Galenus. De psychoanalyse zou dan elk wetenschappelijk statuut prijsgeven door zich te richten op de werkwijze van de theologie of die van de talmoed-scholen. Een aanzwellende stroom commentaren zou dan slechts door nieuwe commentaren kunnen worden opgevangen in een illusoire poging de waarheid in de teksten te ontdekken. Dit verwijt wordt al te stereotiep herhaald om nog hout te snijden. Een project op psychoanalytische grondslag is immers niet van godsdienstige, rituele noch idolatrische aard aangezien het niets vandoen heeft met een psalmodierend aanleren noch met een poging tot allesomvattende zingeving, gehiërarchiseerd vanuit een niet-bedrieglijke Andere, maar wel met het zich duidend orinteren ten aanzien van een fundamentele ontdekking: de gedeeldheid van het subject en de teloorgang van de illusoire eenheid van het ik door de inbreuk van het onbewuste langs zijn formaties.

Om een wetenschap te kenmerken volstaat het verder niet haar grondleggers te vergeten of hun werk slechts node enige lippendienst te bewijzen. Als de psychoanalyse een wetenschap is, is zij dit zonder twijfel niet op dezelfde wijze als de fysica. Het is volkomen denkbaar en zelfs gerechtvaardigd ervan uit te gaan dat een hedendaags fysicus Galileo Galilei niet in de oorspronkelijke tekst moet lezen om zich de principes van de fysica eigen te maken. Maar kan of mag men dit uitgangspunt zondermeer doortrekken naar de psychoanalyse? Onzes inziens gaat de vergelijking daar mank. Waar de mens zich met psychoanalyse bezighoudt, is het subject meteen ook subject, onderwerp in grammaticale zin, van deze wetenschap terwijl het object ervan de formaties van het onbewuste zijn, zoals deze in een vertoog, een discours gevat zijn. Het subject is gedeeld door de taal, door de dwingende noodzaak zichzelf langs het discours te zien oprijzen. In tegenstelling — hoezeer deze tegenstelling ook als niet absoluut moet worden opgevat — met de fysica is het subject in de psychoanalyse onderwerp en meteen ook voortbrenger van wetenschap.

Dit laat vatten hoezeer de psychoanalyse als wetenschap van het subject slechts kan benaderd worden in een historische dimensie, als ont-wikkeling. Derhalve is het onontbeerlijk kennis te nemen van de funderende gang van Freud om iets van haar grondende stellingen te kunnen bevroeden. De lijn doortrekkend naar de techniek — want de psychoanalyse is evenzeer een techniek — komt het lezend duiden van de Freudiaanse en Lacaniaanse teksten voor als een stichtende onderneming in die zin dat een dergelijke lezing de techniek zelve uitmaakt.

De historische dimensie en de ontwikkeling in de tijd hangen niet in een cultureel vacuum zoals dit soms, en wellicht zeer ten onrechte, van de natuurwetenschappen wordt verondersteld. Vandaar de stichting als ingreep in het lokaal cultureel landschap. Als theorie en als behandeling kan de psychoanalyse slechts werkzaam zijn in de haar omringende cultuur, waarvan zij een onderdeel is. Dat analytici zich binnen dit lokaal cultureel milieu verenigen is dus een gerechtvaardigd uitgangspunt voor haar correcte verspreiding. Het gaat om een door de cultuur gelegitimeerde positiekeuze, noch meer, aangezien het geen versplinterende stellingname is tegen gelijk welke imaginair bezette groep, noch minder, aangezien de dragende bekommernis onder geen beding aan de contingentie wil voorbijgaan.

Tot de contingentie behoort de plaats van de psychoanalyse tegenover de belendende velden, waarvan de psychotherapie een belangrijk luik is. Psychoanalyse en psychotherapie kunnen op geen enkele wijze worden vereenzelvigd, maar ontkennen dat er verbanden kunnen, zelfs moeten worden gelegd — al was het maar omdat geen psychotherapie denkbaar is, die niet op een of andere openlijke of verdoken wijze aan de psychoanalyse schatplichtig is — zou een negatie zijn van een belangrijk cultureel verschijnsel. Dat psychotherapie in de letterlijke en niet in de maatschappelijk-economische betekenis des woords, in de afwikkeling van een kuur als terloops kan plaatsgrijpen, is een theoretisch gefundeerd uitgangspunt waarvan de sloganeske vertaling de analytici niet ontslaat van de plicht de articulatie tussen beiden zeer zorgvuldig uit te tekenen. Indien analytici deze articulatie veronachtzamen, zouden zij tot hun verrassing moeten vaststellen dat de maatschappelijke invulling ervan hen de brute taal van aanpassing en rendement opdringt om hun al te laattijdige theorievorming voorgoed uit te vlakken. Door een dolende betekenaar niet adequaat te bezetten zou hen terecht kunnen worden verweten dat zij in gebreke blijven en zo tot de verarming van het intellectueel landschap hebben bijgedragen.

Aan de weg timmeren vervangt met andere woorden de arbeid van een positiekeuze niet. Het programma "ter stichting" dient daarom een gebruiksaanwijzing te bevatten, zoals de psychoanalyse haar gebruiksaanwijzing in zich draagt en een afstandelijke kennisneming onmogelijk maakt.

Deze tekstfragmenten nopen tot een drieledige subjectieve "Auseinandersetzung". Vooreerst een imaginaire positiebepaling: de constructie van de veronderstelde coherentie ervan, met als doel de onderkenning van hun paradoxen. Vervolgens een symbolische verantwoordelijkheid: de steeds weer herhaalde interpretatie van die fragmenten via metaforische en metonymische operaties, zoals toevoegingen, weglatingen, veranderingen, enz... Deze symbolische "Durcharbeitung" moet finaal

leiden tot het opnemen van een reële verantwoordelijkheid: de act waartoe die paradoxen en die interpretaties nopen. Het gaat er uiteindelijk niet alleen om een tekst te veranderen.

Bij dit alles dringt zich een cruciale vraag op: is een andere vereniging mogelijk dan op grond van imaginaire identificaties? Het verlangen daartoe en de wil dit te onderzoeken is één van de drijvende krachten voor de stichting van dit gezelschap.

Laat ons ons daarom verenigen op één punt en alle verdere verschillen laten bestaan. Laat dit punt symbolisch zijn, een betekenaar, "psychoanalyse". Deze betekenaar laat als zodanig verschillende interpretaties toe. Voorliggende tekst is zelf een interpretatie en noopt tot interpretatie. Hij moet dus levend blijvend en de verdeeldheid in de taal onderhouden. Als tekst is hij samengesteld uit woorden, maar het zijn woorden die door de geschiedenis van de psychoanalytische beweging — en meer bepaald door een spoor daarin, dat van Freud over Lacan tot bij ons leidt — zijn ingegeven. Daarom mag bij iedere interpretatie van deze tekst de geschiedenis niet achterwege blijven. Laat dit zijn lot zijn, een "Durcharbeitung", een be-, ver- en doorwerking.

II. psychoanalyse en het onmogelijke reële van het onbewuste

Psychoanalyse is een behandelingsmethode van het lijdend subject die door Sigmund Freud in het begin van onze eeuw ontworpen werd. Het is een kuur gedragen door een wetenschappelijke discipline en een eigen ethische stellingname.

Psychoanalyse is een individuele behandeling die plaatsvindt tussen een analysant en een analyticus in een kunstmatige situatie, het analytische dispositief of analytisch discours genaamd. Dit dispositief wordt in stand gehouden door een minimale afspraak : spreken (vrije associatie) langs de kant van de analysant, luisteren (gelijkzwevende aandacht) langs de kant van de analyticus.

Als behandeling is de psychoanalyse toepasbaar bij wat zij zelf de neurose noemt. Op zichzelf is een neurose echter niet voldoende om een behandeling te beginnen vermits het lijden voor de analyse nooit geobjectiveerd kan worden. Alleen met een vraag van de kant van een analysant — waar zelfs onduidelijk mag zijn wat er precies gevraagd wordt — kan een psychoanalytische kuur ondernomen worden.

De basisstelling dat het lijden niet losgemaakt kan worden van de geest die haar draagt, vindt zijn uitdrukking in de typische vorm van het analytische dispositief. Steeds wordt het hele subject in al zijn verdeeldheid in vraag gesteld. De verlichting van het lijden is daarom een bijproduct van wat het subject in analyse zoekt.

Dat het lijden, net zoals het genot, een wezenlijk deel is van het subject, kan maar gesteld worden met de hypothese van het onbewuste.

Freud heeft het onbewuste ontdekt. Vroeg of laat ontdekt iedereen tot zijn grote schrik het onbewuste. In de plaats echter van dat dan zo snel mogelijk weer toe te dekken,

zoals elke neuroticus, heeft Freud vanuit zijn "verlangen" tegenover dat onbewuste een andere plaats ingenomen. Hij heeft dat onbewuste bij zichzelf geanalyseerd. Op zichzelf is dat weer niet zo bijzonder, ware het niet dat hij het heeft gesystematiseerd na er te zijn blijven bij stilstaan. Freuds autoanalyse heeft hem in de positie gebracht om het onbewuste ook bij een ander subject te ontdekken en te analyseren en het tot concept te verheffen. Dit is vooral gebeurd via de zogenaamde onbewuste formaties: dromen, lapsussen, geestigheden en allerhande psychoneurotische symptomen.

Het onbewuste is geen natuurlijk onontgonnen terrein binnen het subject dat alleen met een metapsychologie kan ontsloten worden. Het is de schaduwzijde van het psychisme die ontstaat in het spreken zelf en erdoor gemoduleerd is. Voorbij wat men in het spreken wil zeggen, ligt immers de particuliere verhouding van het subject met zijn lichaam, zijn driften en zijn ervaringen ten opzichte van de betekende, culturele wereld waarin het zich bevindt.

De psychoanalytische spreekuur nu is afgestemd op het lezen van de onbewuste bepaaldheid. Het speciale dispositief waarbij de analyticus luistert in plaats van te begrijpen naar het spreken in plaats van het zeggen, drijft de analysant ertoe de plaats die hij inneemt ten opzichte van zijn gedachten en invallen te onderzoeken. Dit proces houdt de analyticus gaande doordat hij zich nooit laat herleiden tot een begrijpende ander uit de dagdagelijkse omgang die de illusie hooghoudt een realiteit te kunnen delen. De analyticus houdt zichzelf niet voor model noch als ideaal voor.

De sociale verhouding die het analytisch dispositief instelt en die gericht is op het "goed spreken" dat voorbij het elkaar verstaan van de dagdagelijkse omgang de particulariteit van de subjecten in de sociale verhouding brengt, is uitbreidbaar naar andere sociale situaties. Dit zijn belerende velden waar de aanwending van de kennis van het onbewuste de kiem kan zijn van een analytische sociale band. Naast opvoeding, recht, seksuologie, kunst en andere is de psychotherapie het belangrijkste belerende veld. Wanneer de sociale constellatie of de vraag van het subject, zoals bij psychose of perversie, zich niet leent tot het klassiek analytisch bewerken van de overdracht, is een behandeling middels het "goed spreken" toch mogelijk.

De basis van de onbewuste verhouding van het subject tegenover de betekende wereld en het ondraaglijke reële wordt gelegd in de kindertijd op de momenten dat het kind in de cultuurwereld stapt en afstand doet van de onmiddellijke objecten om een verlangend wezen te worden. Het feit dat men als kind, ten tijde van de infantiele seksualiteit en het Oedipus-drama, grondende keuzes gemaakt heeft tegenover het reële van seksualiteit en dood en de betekenaars van het zijn (geboren zijn, kind zijn, vader of moeder zijn, man of vrouw zijn in dood zijn), is verantwoordelijk voor de onaangepastheid van het lijden, het plezier en genot, het verdriet, de schuld, de angst en andere affecten en subjectieve posities in zijn huidige realiteit. De weg van de analyse voert echter niet over de aanpassing, maar over het opnemen van de verantwoordelijkheid voor de vroegere en tot de assumptie van de huidige keuzes. De kuur leidt dus altijd tot een reconstructie en herbewerking van de levensgeschiedenis.

De eigenlijke analytische arbeid gebeurt daar waar schijnbaar de grens bereikt wordt van het analytische dispositief. In een knooppunt van weerstand, herhaling en overdracht, herspeelt de analysant met de door hem imaginair beklede analyticus, de stukken van zijn levensgeschiedenis die weerstand bieden aan het in het woord brengen. Op het moment dat de analyticus onder overdracht komt te staan, moet hij vasthouden aan de analytische afspraak en wat zich wil herhalen in woord laten brengen. Het doorwerken van de overdrachtsmomenten maakt materiaal van de levensgeschiedenis voor analyse vrij en is er een indicatie van dat analytische arbeid geleverd werd.

Het hanteren van de overdracht is méér dan een therapeutisch-technische aangelegenheid. Het vereist tussenkomsten van de analyticus die gestuurd worden door het verlangen van de analyticus. Op dit punt dreigt het miskende van zijn onbewuste een grens te stellen aan wat bereikbaar is met de analytische arbeid of deze zelfs voorgoed onmogelijk te maken. Daarom is een ver doorgedreven analyse waarin de analyticus zijn onbewuste verhouding tegenover het reële van seksualiteit en dood in kaart bracht, onontbeerlijk om met gestrengheid zijn plaats in te nemen.

III. De pas naar een vereniging

Bij zijn zogenaamde "volgelingen" diende Freud zeer snel vast te stellen dat het voor hen zo goed als onmogelijk is om het reële van het onbewuste onder ogen te blijven zien. Twee antwoorden zijn in principe mogelijk op die sluiting van het onbewuste, op het afgrijzen tegenover het onmogelijke reële.

Vooreerst had Freud zich het lot van die volgelingen kunnen aantrekken door de vorming tot "psychoanalyticus" op punt te stellen. Freud verwachtte echter blijkbaar meer heil van een theoretische redding van die reële kern. Daaraan beantwoorden zijn opeenvolgende theoretische ommezwaaïen (narcisme, doodsdrift, enz.), als evenzovele pogingen om tegen alle verwordingen in telkens weer tot zijn oorspronkelijke conceptie van een reële kern in het onbewuste terug te keren. Wat telkens voor de nodige dissidenten zorgde.

Met zijn "retour à Freud" ijverde Lacan in eerste instantie gewoon verder in dit Freudiaanse perspectief van vrijwaring van de theorie van de onmogelijke reële kern in het onbewuste. Alras moest ook hij echter vaststellen dat zijn theorie over het symbolische zijn volgelingen niet vermocht te immuniseren tegen het afgrijzen tegenover het reële. Vanaf dat moment gaat Lacan dan ook alle hoop stellen op de vorming. De analyticus is een mogelijk reëel antwoord op het probleem van het onbewuste.

Wordt analyticus hij die zich op eigen verantwoordelijkheid vormt. De eigen analyse is daarvan het koninginnestuk. Kennis van de wetten van het onbewuste is onontbeerlijk. Vertrouwdheid met de cultuur en haar wetenschappen is daarbij behulpzaam.

Blijft analyticus hij die niet ophoudt zijn verlangen te ondervragen. Hij doet dit onder de vorm van controle-analyses, van volgehouden eigen analyse en van theoretisch werk en vormingswerk. Het inzicht in het onbewuste is immers nooit exhaustief, noch voorgoed verworven. Elke analyticus moet zijn keuzes bepalen tegenover de alternatieven die de geschiedenis van de psychoanalytische beweging als antwoord op het reële probleem van het onbewuste opgeworpen heeft. Een theorie over de vorming tot psychoanalyticus, over de pas van analysant naar analyticus, is voor de overdracht en het voortbestaan van de psychoanalyse onontbeerlijk.

De analyticus moet op één of andere wijze zijn plaats bepalen tegenover het analytisch verenigingsleven. Het lijkt wel of de onvolprezen atopia, waartoe de psychoanalyse uiteindelijk leidt, hier een keerpunt kent.

De psychoanalyse zou de psychoanalyticus moeten toelaten om op radicale wijze, dus wars van elk cynisme, met ieder ander samen te werken. Om deze samenwerking te verdragen en vruchtbaar te maken is het wel nodig dat een psychoanalytische vereniging een apart statuut heeft: de zonen verbroederen er niet als dupe van eenzelfde vader, maar men werkt er wel samen als dupe van eenzelfde discours dat elkeen toelaat om zich vanuit zichzelf als psychoanalyticus te autoriseren.

De psychoanalyse is niet één der grote sublimaties die onze Westerse cultuur rijk is, zoals de religie, de kunst en zelfs de wetenschap. Bij de geringste pretentie in één van die richtingen onttaardt de psychoanalyse in hun respectieve karikaturen: dwangneurose, hysterie of paranoia. De psychoanalyse dient wel scherp haar positie tegenover religie, kunst en wetenschap af te bakenen. Slechts zo kan ze immers iets leren uit de wijze waarop die drie sublimaties de onbewuste verhouding van het subject tot het reële regelen en ontregelen.

Heden is het vanuit een ethisch perspectief belangrijker dan ooit dat we hieraan toevoegen dat de psychoanalyse evenmin een vorm van economie kan zijn. De karikatuur van deze culturele sublimatie langs de kant van de verdringing is immers de perverse wil om het subject, zelfs tegen de erkenning van zijn verlangen in, te genezen en gelukkig te maken.

De psychoanalyse is wat men verwacht van een psychoanalyticus. Schijnbaar overal verspreid en in de cultuur doorgedrongen, vereist zij echter een gestreng doorwerking van haar theoretische fundering zoals Freud en Lacan deze hebben ontwikkeld. Het is dus tijd dat de psychoanalytici samenkomen en hun discipline in het symbolisch register funderen om haar correct te vertegenwoordigen en te verspreiden.

Gent, 30 augustus 1990